

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਚੇਤਨ

(ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ 150 ਸਾਲਾ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ)

ਡਾ. ਸੋਨਦੀਪ ਮੋਗਾ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ, ਸੰਨੀ ਓਬਰਾਏ ਵਿਵੇਕ ਸਦਨ:ਐਡਵਾਂਸ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼,
ਸ੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ

ਅਮੂਰਤ

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਦੇ ਵਕਤ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਜਨਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਨੀਤੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਦਾ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕੋ ਇੱਕ ਰਸਤਾ ਬਾਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਲਈ ਚੁਣੌਤੀ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਚੁਣੌਤੀ ਕਾਰਨ ਕੌਮੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਪਰਪੰਚ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ 23 ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਈਸਾਈ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਨ ਤਾਂ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ 1902 ਵਿੱਚ 'ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਨਾਮੀ ਸੰਗਠਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਿੱਤੀ। ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਵੀ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਤੋਂ ਉਭਾਰ ਕੇ ਸੰਕਟ ਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬੀਰਤਾ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨਾ ਯੋਗਦਾਨ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਓਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਲੋੜ ਬਾਖੂਬੀ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ।

ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ: ਸੂਝਵਾਨਤਾ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਪੇਖ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚੁਣੌਤੀ, ਸਾਹਿਤਕ ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਤਾਰਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉਸਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਗਸਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੋਵੇ, ਸ਼ਖ਼ਸੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸਰਗਰਮੀ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਰਤਾਰਾ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਕਿਵੇਂ ਘੜਿਆ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਜਰੂਰ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਮਹਾਨ ਜੀਵਨ, ਮਿਸਾਲ ਬਣਿਆ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਾਚੀਏ ਤਾਂ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਦੇ ਵਕਤ ਪੰਜਾਬ ਉੱਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ। 1847 ਈ: ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ

ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ, ਪਰੰਤੂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਦਾ ਇਹ ਪਸਾਰਾ ਕਾਫੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਬਹੁਮੰਤਵੀ ਸਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਰ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਉਹ ਸੱਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸੱਭਿਅਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਨਤ ਕੌਮ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਸਮੇਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਚਿਰ ਸਥਾਈ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਤੱਤਕਾਲੀ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜਾਬਰ ਨੀਤੀਆਂ ਸਾਹਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਸਾਹਸਗੀਣ ਸੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਤੇ ਯੁੱਗ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾਹੀਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਵਰਗੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਫਨ ਫੈਲਾਈ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਾਤ ਪਾਤ, ਉਚ ਨੀਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੂਦਰ ਜਾਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਜੀਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮੁਹਾਲ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਜਨਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਨੀਤੀਆਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਦਾ ਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕੋ ਇੱਕ ਰਸਤਾ ਬਾਕੀ ਸੀ।

ਈਸਾਈਅਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸੌਖਾ ਬਦਲ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਹਾਸਲ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਅਪਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਾਤ-ਪਾਤ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਇੱਕ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਬਣ ਗਈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਈਸਾਈ ਬਣਨ ਦੀ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ।

ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਲਈ ਚੁਣੌਤੀ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਚੁਣੌਤੀ ਕਾਰਨ ਕੌਮੀ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਮੋਰਚਾਬੰਦੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਪਰਪੰਚ ਵਿੱਚ ਕਈ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਉਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆ ਕਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਦੀ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰੀ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਵੀ 'ਸਿੰਘ ਸਭਾ' ਲਹਿਰ ਦੇ ਨਾਂ ਵਜੋਂ ਉਭਰੀ। ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਕੇ ਜਨਤਕ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਬੁਰਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿਤਰੀ ਧਨ ਵਿੱਚ ਦੀਵਾਨ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਮਹੱਤਾ ਹਾਸਿਲ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਸੀ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਕਰਤਵਪਾਲ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਤੇ ਨਾਨਾ ਜੀ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸੰਜੋਣ ਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰ ਅਨੁਵਾਦ ਦਾ ਕੰਮ। ਉਹ ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੋਝੀ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਜਿਗਿਆਸਾਵਤ ਇਹਨਾਂ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਘੋਖ ਦੀ ਚੇਟਕ ਲੱਗ ਗਈ ਇਹੀ ਖੋਜ-ਚੇਤਨਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਸੀ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੀਜ ਉਦੋਂ ਪੁੰਗਰਿਆ ਜਦੋਂ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਪਿਆ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਰਤਾਨਵੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ 23 ਸਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਈਸਾਈ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਨ ਤਾਂ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਲੋਂ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਥੇਬੰਦੀ

ਬਣਾਈ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਖਾਲਸਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਭਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਚਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ।

1891 ਵਿੱਚ 19 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਅੱਵਲ ਆ ਕੇ ਦਸਵੀਂ ਦੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਤੇ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕ ਬੋਰਡ ਵਲੋਂ ਸੋਨੇ ਦਾ ਤਗਮਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਨਾਇਬ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਹੋਈ ਪਰ ਆਪ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਸ ਨੌਕਰੀ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾਉਣਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿੱਜੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ, ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਪਹਿਲਾ ਠੋਸ ਕਦਮ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲ ਕਰਨੀ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਗੌਰਵਤਾ ਨੂੰ ਫ਼ਿੜ ਕਰਵਾ ਕੇ ਸੁਤੰਤਰ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੁਜੱਗ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਲਮ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹਥਿਆਰ ਚੁਣਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਪਹਿਲੇ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨਾਲ ਅਟੱਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ। ਇਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦਿਆਂ ਆਪ ਨੇ 1902 ਵਿੱਚ 'ਚੀਫ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ' ਨਾਮੀ ਸੰਗਠਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਪੂਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਿੱਤੀ। ਖਾਲਸਾ ਟ੍ਰੈਕਟ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਸੈਂਟਰਲ ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵਿੱਦਿਆਲਾ ਤਰਨਤਾਰਨ, ਵਿੱਦਿਆ ਆਸ਼ਰਮ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਿੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਗਠਨ, ਸਿਹਤ ਕੇਂਦਰ ਵਜੋਂ ਖਾਲਸਾ ਹਸਪਤਾਲ ਤਰਨਤਾਰਨ, ਫਰੀ ਹੋਮਿਊਪੈਥਿਕ ਹਸਪਤਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਸਥਾ ਵਜੋਂ ਪੰਜਾਬ ਐਂਡ ਸਿੰਧ ਬੈਂਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਇੱਕ ਮੁਕੰਮਲ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੀ।

ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਨਰ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਇਸ ਅਮਲ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਗਟਾ ਬਣੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰਪੁਰਬ ਮਨਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ, ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੀਆਂ ਗੌਰਵਮਈ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਸਮਕਾਲੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ 'The Encyclopaedia of Sikhism' ਵਿੱਚ ਇੰਝ ਦਰਜ ਹੈ ਕਿ : 'ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦਾਇਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਿਆਂ, ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਸੰਜੋਦਿਆਂ ਤੇ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸੁਚੇਤਨਾ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਸਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪੁਨਰ ਸਥਾਪਤੀ ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸੂਝ ਨੂੰ ਇਸ ਲਹਿਜੇ ਨਾਲ ਸਹਾਇਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਚਲਦਿਆਂ ਸਿੱਖ ਜਨ ਸਮੂਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਰਾਸਤ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਹਾਣੀ ਬਣਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਪੁਰਾਣਾ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜੀ ਲਈ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗਿਆਨ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੇਸੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਵਰਜਣਾ ਕਾਰਨ, ਬਿਖਰਣ ਤੇ ਖੁੱਸਣ ਲੱਗਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਫਿਰਕੂ ਸਾਂਝ ਤੇ ਅਧਾਰਿਤ ਸੰਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸਾਰ ਸਾਧਨ ਬਣਾ ਕੇ ਹੀ ਖਾਲੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕੱਲੀ ਮਨੋਉਪਜ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਅਧਿਆਤਮ ਤੇ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿੱਦਿਆ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾ ਕਾਰਜ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਦੀ ਪਲਟਣ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਿਰਾਕਰਣ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ।'¹

ਇਹ ਸਮਾਧਾਨ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੂਝਵਾਨਤਾ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ। ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਤੋਂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਕੀ, ਕੋਈ ਛੋਟਾ ਮੋਟਾ ਕਵੀ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਦਰਜਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈਆਂ ਪਰ ਨਾ ਹੀ ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਜ਼ਬਤ ਹੋਈ, ਨਾ ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਭਾਵ ਮੱਧਮ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਇਹ ਆਖਣਾ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਗਦਰੀ ਗੂੰਜਾਂ ਵਾਂਗ ਸਿੱਧੇ, ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਖਾੜਕੂ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਲਾ ਦੇ ਪਰਦੇ ਵਿੱਚ ਛੁਪਾ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।'² ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਵੇਂ ਗਰਮ ਧੜੇ ਦੇ ਲੀਡਰਾਂ ਵਾਂਗ ਜੇਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਗਏ ਪਰ ਉਹ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਸੀ ਅਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਚੇਤੰਨ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਨਾਲ ਸੀ, 'ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ' ਵਿੱਚ ਉਹ ਬੁਲਬੁਲ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਪਾ ਰਹੇ ਹਨ:

ਪਯਾਰੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਓ
ਪਯਾਰੀ ਉਹ ਖੁਲ੍ਹ ਸਾਰੀ
ਵਾਰੀ ਗਈ ਸਜਨ ਤੋਂ
ਜਿੰਦੋ ਜੋ ਸੀ ਸਵਾਈ।³

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ' ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਹਾਮੀ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਸਾਨੂੰ ਰੱਖ ਸੁਤੰਤਰ ਦਾਤੇ
ਬੰਦੀ ਸਾਥੋਂ ਦੂਰ ਢਹੇ,
ਪਰਤੰਤਰ ਕਦੇ ਨਾ ਕਰਾਵੀਂ
ਖੁਲ੍ਹ ਦਾ ਸਦ ਸ਼ੁਰੂ ਰਹੇ।⁴

ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕਵੀ, ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਤੋਂ ਉਭਾਰ ਕੇ ਸੰਕਟ ਕਾਲੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬੀਰਤਾ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿੰਨਾ ਯੋਗਦਾਨ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਯੋਧਿਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਓਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਹ ਲੋੜ ਬਾਖੂਬੀ ਪੂਰੀ ਕੀਤੀ।

ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: 'ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਇਹੋ ਬਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਉਚੇਰਾ ਮੰਨਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪਾਲੀ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਦੀ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜਜ਼ਬ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣ। ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਆਪਣੇ ਪੂਰੇ ਓਜ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਉਪਰ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਵੱਜੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੰਦ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਪੂਰੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਇਸ ਵੰਗਾਰ ਨੂੰ ਕਬੂਲਿਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਸਾਜਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹਨ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ, ਕਵਿਤਾ ਅਤੇ ਗਦਮਈ ਵਿਆਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਹਿਲੂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਇਸ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਵਿਮੁਖ ਨਹੀਂ ਹੋਏ।'⁵

ਆਪਣੀਆਂ ਗਦ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਜਸੀ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੀ ਇਸੇ ਮੁੱਦੇ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਦਾ

ਭਰਪੂਰ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਜੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਕੇਂਦਰੀ ਸੁਰ ਵਜੋਂ ਰਚਨਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੌਮੀ ਸਸਕਤੀਕਰਣ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਯਾਦਾ ਪਾਲਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸੁਰ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਰਕਾਰਲ ਫਰੈਡਰਿਕ (R.Karl Frederick) ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਹਿਤ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ :

'The Political warning is obvious, too obvious however, for an effective piece of literature.'⁶

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲ 'ਸੁੰਦਰੀ' ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਨਾਰੀ ਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਦਰਅਸਲ ਭਾਰਤ ਮਾਤਾ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਾਰੀ ਤੇ ਭੂਮੀ ਦਾ ਸਮਾਂਤਰ ਦਰਜਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੰਦਰੀ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਬਣਨ ਵੇਲੇ ਹਾਕਮ ਤੋਂ 'ਸੋਨੇ ਦੀ ਚਿੜੀ' ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੀ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਗੁਲਾਮ 'ਭਾਰਤ ਭੂਮੀ' ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ, ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਵਕਤਾ ਦੇ ਕਥਨ ਹਨ:

'ਭੋਲੀ ਸੁੰਦਰੀ ਤੈਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ.....ਪਈ ਰਹੁ, ਪਿਆਰੀ ਸੁੰਦਰੀ! ਹੁਣ ਇਸ ਉਜਾੜ ਵਿੱਚ ਸਦੀਆਂ ਤੇਰੇ ਤੇ ਬੀਤਣ । ਤੂੰ ਪਈ ਰਹੁ । ਹਾਇ ਕੀ ਪਤਾ, ਤੇਰੀ ਅਜੇ ਕੀ ਕਿਸਮਤ ਹੈ?'

ਭਾਵੇਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕੌਮੀ ਭਾਵਨਾ ਸਹਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਭਵਿੱਖ ਲਈ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਹੱਲ ਵਜੋਂ ਉਹ ਕੌਮ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਉੱਨਤ ਕਾਰਜ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੋਮਾ ਉਹ ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਤਮ , ਨਾਮ ਤੇ ਕਿਰਤ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਨਵੈ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਕੌਮੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥਾਵਾਨ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਰਤ ਸਿਧਾਂਤ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਇਸੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਵਾਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨ ਸੇਧ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤਵੰਤ ਕੌਰ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕਾ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਨਾਲ ਜੂਝਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਾਵਲ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਲਹਿਰ ਬਲਧਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇਸ਼, ਕੌਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਤੋੜਨ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਕੇ 'ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ' ਖੁਦਦਾਰੀ ਤੇ ਸਵੈ-ਸਨਮਾਨ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੀ ਦੀਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸੀ। ਇਹ ਅਨਿਆਂ, ਧੱਕੇ, ਜਬਰ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਸਿੱਖ ਹੱਕ ਲਈ ਸਿਰ ਧੜ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। 'ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਘੋਲ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਚੰਗਿਆਈ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਹਾਕਮਾਂ ਜਰਵਾਣਿਆਂ, ਧਾੜਵੀਆਂ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਆਚਰਨ, ਉਪਕਾਰ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੇ ਘੋਲ ਹਨ ਇਹ ਨਾਵਲ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹਨ ਕਿ ਜਿੱਤ ਸੱਚ ਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਕਪਟ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ.....ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵੀ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਥਾਈ ਗੱਲ ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਦਾ ਘੋਲ ਹੈ। ਮਨੂੰ ਦਾਤਰੀ ਪਈ ਹੋਏ, ਸੋਏ ਵੀ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।⁸

1910 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਆਪ ਦਾ ਨਾਟਕ 'ਰਾਜਾ ਲੱਖਦਾਤਾ' ਬਹੁਤ ਹੀ ਰੌਚਕਤਾ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੌਖਟੇ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਯਥਾਰਥਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਢਾਂਚੇ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਸ਼ਾਸਕ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉਭਰਦੀ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਨੂੰ ਵਾਚ ਕੇ ਪੂਰੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਦਿੱਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੋਭਾ ਬਣਾ ਕੇ ਜਨਤਾ ਅੱਗੇ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ, ਆਦਰਸ਼ ਸਮਾਜ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਕਲਮ ਸ਼ਕਤੀ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਆਈ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪਤਨ, ਕੁਸੰਗਤ ਅਤੇ ਅਸ਼ਵਰਜ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸੇ ਨੁਕਤੇ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਅੱਗੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਲਈ ਸੰਸਥਾਪਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਹਿਤ ਯੋਗ ਹੱਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ ਕਿ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਅਤ ਤੇ ਸੱਭਿਅ ਕੌਮ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕਪੂਰਨ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: 'ਧਰਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਮੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਹਿਜ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਤਾਂ ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ.....ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨਾ ਕੰਮ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਦਸ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ।'⁹

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਪੱਛਮ ਦੀ ਸੁਵਿਕਸਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਵੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਲਈ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿ-ਉੱਤਰ ਤਲਾਸ਼ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦਾ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਖੇ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਇਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਦਾਬਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ 1908-09 ਵਿੱਚ ਅਨੰਦ ਮੈਰਿਜ ਐਕਟ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਮਪੀਰੀਅਲ ਲੈਜਿਸਲੇਚਰ ਕਾਂਸਲ ਤੋਂ ਪਾਸ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਦਲਿਤਾਂ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਤੇ ਭਲਾਈ ਲਈ ਵੀ ਪਹਿਲ ਕਦਮੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੈਸੇ ਕਰਤਵਪਾਲ ਮਰਯਾਦਾ ਪੁਰਸ਼ੋਤਮ ਦਾ ਹੋਣਾ ਸਮਾਜ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਸੀ।

ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਇਸ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਗੌਰਵ ਵਾਲਾ ਨਾਮ ਸ਼ਾਇਦ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਵੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਚੰਭੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦਲਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਤੇ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾ ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇਤਾ, ਇੱਕ ਕਵੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਹੈ।'¹⁰

ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸੰਸਥਾ ਬਣ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਕਰਤਵਿਤ ਤੇ ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ ਸੰਯੋਜਕ ਦੀ ਘਾਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਰਗਰਮ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੌਮੀ ਸੰਚਾਲਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੌਮ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਲੋਹਾ ਮੰਨਦਿਆਂ ਆਪ ਨੂੰ '**The Most Dangerous Sikh Personality**'¹¹ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਰ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਮੋਹਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਮਹਾਰਤ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ' ਅਤੇ 'ਧਰਮ ਪਿਆਰੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਸਾਰਿਆ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਸੂਝ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਕਲਮੀ ਸੰਗਰਾਮ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇੱਕ 'ਯੁੱਗ ਪੁਰਸ਼'¹² ਵਾਂਗ ਨਮਸਕਾਰ ਯੋਗ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

- 1) Harbans Singh (Ed.), The Encyclopaedia of Sikhism, Vol. IV, Punjabi University, Patiala, 1998, P 430
- 2) ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅੰਕ, (ਸੰਪਾ.), ਰਜਨੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, ਨਵੰਬਰ ਦਸੰਬਰ, 1972, ਪੰਨਾ 43
- 3) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਰ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਅਕਤੂਬਰ 1962, ਪੰਨਾ 133-134
- 4) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਬਿਜਲੀਆਂ ਦੇ ਹਾਰ, ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਲ ਬਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਾਰਚ 1961, ਪੰਨਾ 106
- 5) ਬ੍ਰਹਮਜਗਦੀਸ਼ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ : ਰਚਨਾ ਸੰਸਾਰ, ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1995, ਪੰਨਾ 61
- 6) R.Karl Frederick, A Reader's Guide to the Contemporary English Novel, Thames and Hudson, London, 1963, P 269
- 7) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ, ਸੁੰਦਰੀ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤ ਸਦਨ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਮਾਰਗ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ, 2000, ਪੰਨਾ 23
- 8) ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅੰਕ (ਸੰਪਾ.), ਰਜਨੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972, ਪੰਨਾ 159
- 9) ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਗਿੱਲ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੁਨਰ ਵਿਚਾਰ, (ਸੰਪਾ.) ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲੈਕਚਰ ਸੀਰੀਜ਼, ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਬਾਲਾ, 1972 ਪੰਨਾ 51,58
- 10) ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਯੁੱਗ, ਲਾਹੌਰ ਬੁੱਕ ਸ਼ਾਪ ਲੁਧਿਆਣਾ, 1962, ਪੰਨਾ 1
- 11) Kirpal Singh, Punjab Past and Present (Bhai Vir Singh Birth Centenary Volume), Punjabi University, Patiala, 1972, P 362
- 12) ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਰਜਨੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ, 1972, ਪੰਨਾ 19